

A. LIMBA

SECȚIUNEA I : CONSIDERAȚIUNI ETNOLOGICE

Cap. I: Familia uralo-altaică

§ 1. CARACTERISTICĂ EI. — Familia idiomelor uralo-altaice, răspândite în Asia și în Europa orientală, nu prezintă un caracter de înrudire așa de întîin ca limbile ce constituiesc familia indo-européană ; dar se pot recunoaște într'însele câteva trăsuri fundamentale comune, pe temeiul cărora finezul Castrén a stabilit afinitatea lor, una din descoperirile capitale ale lingvisticei moderne.

Aceste caractere comune, afară de fondul lexical, sunt :

1. sub raportul fonetic, *armonia vocalică*, în virtutea căreia vocala radicalului are o acțiune decisivă asupra sufixulu. Astfel turcescă a e o u se consideră ca vocale tari, iar e i ö ü ca vocale slabe, și vocala sufixulu trebuind să se acomodeze după cea radicală, pluralul de la *aga* și *deli* sună : agalar și deliler.

2. sub raportul morfologic, *aglutinația*, după care sufixele se alipesc său se juxtapun unui radical, care rămâne totdeauna stabil, în opoziție cu idiomele flexionale în car și elementul radicalulu e supus variațiunii.

3. sub raportul sintactic, caracterul *sintetic* al propozițiunii și mai ales al verbului, care poate exprima toate modurile de acțiune prin particule intercalate între radical și sufix. Astfel de la verbul turcesc *sevmek* „a iubi“ se pot forma până la 36 de teme verbale (bunăora sevdirișememek „a nu se putea iubi cu de-a sila“) și verbul unguresc *zár* „a închide“ trece prin variante sinteze modale până la forma complicată *záratgathat* „el poate face să se închidă adesea“.

Mai observăm încă, sub raportul accentului, că un grup al acestei familii, cel ugro-finez, intonază totdeauna silaba radicală, pe când grupul turco-tatar transportă obiceiuit tonul pe silaba sufixului (cf. totuși § 22).

Un caracter etnologic comun popoarelor uralo-altaice e tenacitatea, cu care ele au conservat limba lor națională și, ca contrast, variabilitatea organizațiunilor sociale și religioase cărui au stabilit nisice deosebirile așa de profunde între un Ungur și un Samoied, între un Turc și un Baškir. Dar abstracțiunea facând de efectul încrucișărilor și de acțiunea mediului social, toate aceste popore au același aer de familie: o față ososă și rectangulară, un păr negru, tare și luciu, o piele smedă, un corp scund, un cap mare cu ochi mărunți și o barbă spânnatică¹⁾.

§ 2. GRUPUL MONGOL.—Familia idiomelor uralo-altaice se divide în 4 grupuri: mangiū, mongol, fino-ugric și turec²⁾.

Grupul mangiū e reprezentat de un popor, care impuse Chinei dominația sa în sec. XVII,

¹⁾ Cahun, *Turcs et Mongols dès origines à 1405*. Paris, 1896, p. 35.
²⁾ Winkler, *Das Uralaltaische und seine Gruppen*. Berlin, 1885.

și de tunguza, în Siberia centrală, grăită de vr'o 70000 de ómeni.

Grupul mongol e reprezentat de Mongolií din China de Nord și de pe lângă lacul Baikal, popor a căruí obscuritate actuală contrastéză puternic cu sbuciumul, ce odinióră hordele lui Gengiskhan și Tamerlan aú dat lumiř europene și asiatice. Pornind în 1227 de la pôlele munțiilor Altai, aceste horde impuseră Chinei stăpânirea lor, distruseră califatul de Bagdat, pustiiră Rusia, care r mase dou  secole sub domina neua Hordei-de-aur, și în 1240, sub conducerea lui Batukhan, n v lir  în Polonia, în Ungaria și în Muntenia, prin mun i  Bra ovului și al F g ra sului: „Ord  (fratele lui Batu), care pornia spre dr p ta (rap rt  istoricul persian contemporan Fazel-Ullah-R s d), trec nd  ara Oltulu , fu  nt mpinat de Bazaran-Ban cu o tire, dar fu b tut... Bugek în  ara Sa ilor trecu peste mun i  să intre în Kara-Ulag și b tu pop rele Ulag¹⁾“.

In urma at tor cuceriri  și sdrobiri  de pop re, Mongolií ajunser  în a doua jum tate a sec. XIII st p ni  lumi : imperiul lor se  intindea de la Marea Chinei p n ă în Polonia și de la mun i  Himalaia p n ă în Siberia. Ast d  st p ni  de odini r  s nt supu i   mp ra iilor Chinei, Rusiei și Turciei.

Tot acestu  grup apar in Calmuci  sau Mongoli  apusen  (numi i  n cronicile n stre și *Calm si*), car  a u p truns în Rusia p n ă la gura Volgei,  n gubernia Astrahan. La 1812, el intrar   n Bucuresci  odat  cu o tirea rusesc  și cronicarul contemporan, Dionisie Eclesiar chul,

¹⁾ d'Ohsson, *Histoire des Mongols* II, 627. O analis  critic  a acestu  text ap. Hasdeu , *Negru-Vod *, Bucuresci , 1898, p. XCV-CIII.

descriind impresiunea ce făcuse asupra Bucureștenilor, îi reprezentă ca „scundateci și groși, cu cap mare și fruntea lată și obrazul mare, iar ochi și urechile mici“, caracteristica tipului uralo-altaic.

§ 3. GRUPUL UGRIC. — Grupul fino-ugric, reprezentat în primul rînd de fineza în Finlanda și de maghiara în Ungaria, cea din urmă isolată cu desăvîrșire de idiomele înrudite; apoi de dialectele ugrice dintre Ural și Volga, ca ceremisa, ostiaca și vogula în Siberia, ultima idiomă cea mai d'aprópe înrudită cu maghiara; în fine, de samoieda, lângă Oceanul Glacial.

Intr'o regiune învecinată cu Ostiaci și Vogulă trebuie căutată și patria primitivă a poporului ungur. De aci, din Ural, Unguri porniră spre Sud cu ocazia invaziunii Avarilor și fură treptat supuși de Bulgară și de Cazară. Împinsă apoi de Pecenegi, ei se așează în Rusia meridională (în Atelkuzu) și în 899 ocupă Panonia, de unde împrăștiară prin incursiunile lor spaimea în totă Europa. După ce absorbă treptat pe Bulgară, Cazară, Pecenegi și Cumani, Unguri luară în posesiune definitivă acest teritoriu, pe care, în curs de un mileniu, să perindăt atâțea popoare: Celți, Germani, Iliri, Romani, Huni și Avari...

Din capul loculu în atingere cu populația indigenă, cu Românii și cu Slavii¹⁾, Unguri suferă ascendentul cultural al celor din urmă și exercită asupra celor dintâi o influență lexicală puțin însemnată ce-i drept, din cauza naturei sale teritoriale, dar care se resimte deja

---

¹⁾ Cf. Nestor s. a. 898: Ugril, trecând peste Carpați, se apucă să luptă cu Vlahii și cu Slavii, cărui locuiau în aceste țări.

în primele monumente ale limbii române. O serie de noțiuni abstrakte fără importanță și comune întregiei Români (ca chip, fel, gând, pildă, séma, viclén; și verbe ca bănuiesc, chibzuesc, făgăduiesc, socotesc) — denotă o intimitate socială între cele două popoare. Limba română, deși într-o măsură mai modestă, a compensat la rîndul ei aceste împrumuturi etnice.

Cap. II. Grupul turco-tatar

§ 4. TĂTARI.— Grupul turco-tatar, cel mai vast dintre toate, se întinde de la Marea Mediterană până la fluviul Lena în Siberia și se împarte în 3 ramuri fără dăsprăpe înrudite cu totă deosebitarea lor în timp și în spațiu: nordic, oriental și occidental¹⁾.

Ramura nordică cuprinde iakuta, grăită de vîr'o 20000 de ómeni pe lângă fluviul Lena, cea mai depărtată și cea mai bine conservată dintre idiomele acestui grup.

Ramura orientală, al cărei tip antic fu *uigura*, care posedă cel mai vechi text lingvistic (poema didactică Kudatku bilik „Sciința de a guverna“ din 1069) și reprezentantele ei moderne: giagatai, özbek, türkmen, kirghiz sau kazac, idiome înrudite cu nogaï, dialectul Tătarilor din Crimeia și de la Nordul Mării-Negre; în fine, Ciuvașii și Baškiri de lângă Volga.

Prin *Tatar*, numele primitiv al unuia něm mongol și transportat apoi asupra poporelor susținute de Gengiskhan, se înțelege astăzi popu-

¹⁾ Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig, 1885. Cf. T. de Pauli, *Description ethnographique des peuples de la Russie*. St. Petersburg, 1862.

lațiunea turcă în număr de vr'un milion și jumătate răspândită în Rusia, în Caucas și în Siberia. Dintre aceste diferite categorii de Tătari ne interesază în special Tătarii din Crimeia, reduși astăzi numai la 250000 de omeni cari se ocupă cu păstoritul, dar cari odinioară constituiau un Stat independent sub Hagi Ghirai Han și apoi de la 1478, când Mengli Ghirai primi învestitura de la Portă, rămaseră până la 1783 sub suzeranitatea Turciei. În acest interval ei au avut frecuente raporturi și ciocniri cu popoarele învecinate: Ruși, Poloni, Unguri, Ardeleni, Moldoveni și Munteni.

In cronicile și în cântecele noastre bătrânești răsună adesea ecoul durerii al deselor și subitelor lor incursiuni, al așa-numitelor *ciambuluri*, în Moldova. Sub Bogdan-Vodă nu trecea an, să nu bântue acăstă țară cu razziele lor (Miron Costin I, 183) :

In anul 7018 (1510), Bet Gherel-Sultan, feierul Hanului, fără de veste, cu multime de Tătari, pe trei locuri au intrat în țară și au prădat de la Orheiul până la Dorohoi și pe Prut în sus, de aici facut multă robie și plen...

In anul 7021 (1513), Bet Gherel, feierul Hanului, au intrat în Moldova de aici prădat țara până la Iași, și au ars tîrgul și ținutul Cărligăturei și au agiușat și până la Dorohoi și până la Ștefănești; iară altădată au prădat în jos la Lăpușna și la Kigeciu, și de sărg, vrând să iasă cu robi, multe suflete în Nistrău au înnechat, și robi și de aici să... Așijderea, într'același an, au mai intrat Tătarii cu oaste mare în țară, de aici facut multă pagubă și pradă...

Iată descrierea uneia din aceste incursiuni sub Dimitrășco-Vodă Cantacuzino (Muste III, 13):

Tătarii sunt lupi apucători, pradă, robesc, bat și căznesc pre creștini și pre cine îi pedepsesc Dumne-

deu de cad în mâna lor. Intrat-așă Tătară în țară ca lupii în turma de oî, cuprins-așă pre toți prin case din Nistru până în Prut și până în Jijia, nimărul nicăi o milă fiind de biata țară. Iernat-așă Tătară până în postul cel mare; nu-i putea sătura cu hrana de căi. Sacul de orz îl tăia în două unuî cal într'o di și cât nu mai biruia să-l mânânce, îl strîngea deosebi și dacă sfîrșia orzul din grăpă, făcea pre om de cumpăra orz de acel rămas din traistele cailor; iară dacă nu mai găsia orz sau bană sau dobitoc, îl legău la ger și-l udau cu apă. Pre altii îi băgau în produh și-i scoteau pre alt produh. Îi băteașă, îi căznau, cât îi lăsau morți. Călcat-așă și așă jăcuit tot și pre mulți așă și robit, copii, fete, pre furiș. Rămas-așă biețișă ómeni numai cu susfletul, bătușă, sdruncinașă, cât nu se pote nișă cu scrisoarea, nișă cu limba a povestii caznele și ucigăturile lor de Tătară.

Sau sub Mihai-Vodă Racoviță (*Ibid. III, 62*):

Tătară, după obiceiul lor, așă și lăsat ciambur în tôte părțile, în sése dile de așă prădat și așă robit; și fiind iarna mare, omeții mari, nu s'așă putut ascunde biețișă ómeni; și s'așă umplut de robă și de dobitoce; cum erau saniile cu bejaniile, aşă le aduceau încărcate de muieră și de copii, și pe drum copii degerați și fete mari cum era mai amar...¹⁾

In poesia nôstră populară, Român Grue Grozovanul reprezentă tipul vitezuluș, care caută să răsplătească Tătarilor din Bugiac neomenósele lor prădăciună. Pe câmpul Nistrului, într'un cort de covor poleit, séde bětrânuș Ghirař Han, înconjurat de Tătară „cu ochi mici ca ochi de ciur“; iar la ușa cortuluș, zace legat Român

¹⁾ Dar nișă Moldoveniș nu se arătau nepăsători. Cf. Cantemir, *Moldova*, 126 (Turcam certe et Tartarum occidere christiani debitum arbitrantur) și mai ales Neculcea (II, 220 și 223): Petriceico-Vodă așă trimis și Moldoveni în Bugiac... a prădare și a stricare, după cum le este obiceiul Moldovenilor, gata la jacură... Decl tot tăia și ardea Bugiacul: Tătarcele cele burduhoșe le spinteca și punea copii prin pari și slobozia robil de pîn obedeșă și-i lua cu bucatele cele tărescă și aducea duiumuri multe, cât nu mai putea să le ia séma...

Grue Moldovanul „care a sărăcit pe Hanul“. Întrebat de Han, căță Tătară i-a stricat, vîțezul nostru îl răspunde:

De când m'am ridicat Și 'n Bugiac ești am intrat, Mulți Tătari, dău! ți-am stricat, Și Tătarce am văduvit, Fete mari am bătrânit; Și Bugiacu-am pustiit, De bahmej l'au sărăcit: Bugiacul pe jumătate	Și Crîmul a treia parte. Iar Nistrul când l'am trecut, Pod pe dinsul am făcut, Ca să duc să car la noi Averile de la voi; Să duc care mocănesci Cu copile mîrzăcesci Și cu rôbe tătăresci.
--	---

Spaima ce Tătară lăsaă în urma lor, se oglindesc până astădi în sensul peiorativ, ce dobîndi numele lor etnic, devenind sinonim cu drac sau naibă, ca și numele căpetenielor, Hantătar...¹⁾ Pe de altă parte, în Muntenia și în Ardel, unde prezența Tătarilor fu mai rară și mai puțin persistentă, Tătară fură identificată cu Uriash și cu Jidovi legendară, cărora li s'a atribuit originea monumentelor unei arhitecturi primitive, și deveniră astfel punctul de plecare al unei cronologii îndepărtate²⁾.

Căpetenia acestor Tătari se numia Han (numele dinastic *Gherei* și locuitorul *Calga*) și se bucura la început de acelăși prerogative ca și Domnii Moldovei, cu cari împărtășia și modul de investitură (calpac, cabanită și sabie). Cea mai de frunte familie nobilă la Tătară era Krimli sau Crîmleni, care se împărția în două ramuri: *serim* și *mîrza*; cei dintâi aveau dreptul de a allege pe Han și de a guverna țara, iar cei din

¹⁾ E curios că, în munții Sucevei, necuratul pôrtă și numele de *cîman* (Sedătorea V, 58); dacă acest termin se raportă la Cumani, am avea și aci o interesantă transformare etnologică.

²⁾ L. Săineanu, *Studii folclorice*, p. 191—215.

urmă primiau o hordă anumită prin drept de moștenire¹⁾.

Tătarii purtau un cojoc de vulpe și un călpac din blana aceluiasi animal: cel de rînd se îmbrăcau cu cojocă de óie cu partea sbîrlită întrorsă afară, ca mocanii noștri, ceea ce le da călare o înfățișare spăimîntătoare. Armele lor erau: un arc cu săgeți, o sabie și sulițe din crăci de arbori cu ascuțișul de fier, apoi arcanul cu care apucau pe cel prinși în războiu. Fărte sprintenii, nimeni nu-i putea ajunge la gónă. Mâncarea lor de predilecție era carneala de cal frăgedită sub sea până la săngerare și băutura lor favorită *kumisul*, sau laptele fermentat de iapă²⁾.

§ 5. NOGAĬ. — D'aprópe înrudiți cu Tătarii din Crimeia erau *Nogaïi*, aședați în Bugiae sub Ilias-Vodă (1667—1669). Nogaĭ, după numele unuī strănepot al lui Gengiskhan, e astădī în special numele a vr'o 50000 de nomadă din stepele între Marea-Negră și Marea-Caspică (pe lângă fluviile Kuban, Kama și Volga) și la Nordul Crimei, unde se coborîră în sec. XV. De aci o parte dintr'înși emigrară în sec. XVII, în Basarabia meridională, unde Moldova deveni ținta jafurilor și barbariei lor, căci „ei de felul lor — dice un cronicar contemporan (Amiras III, 160) — sănt răi și jăcași, și ei de-a pururea pohtesc nepace, că pacea îndelungată lor le e sărăcie... Ei așa au fost deprinși asupra Moldovei ca nisce lupi asupra unei turme de oř“.

¹⁾ Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, p. 186. Despre obiceiurile Tătarilor, a se vedea o interesantă relație a unui analist turc din sec. XVIII, reprobus de mine în *Revista Nouă* III, 29.

²⁾ Colonia de ați din Dobrogea se compune din Tătari emigrati mai ales din Crimeia în secolul trecut și în cursul celuī actual.

Nogaiș aveaș un Sultan și fie-care hordă câte un *mîrzac* (pers. mirza corespunde turc. bey) cu titlul ereditar: sub comanda lui porniau la bătaie în cete, numite *cazan*. Incursiunile le făceau obicinuit iarna, când apele erau înghețate: orașe și sate se ardeau, jaful era cumplit (cf. mai jos „duium“) și locuitorii se tîrau în robie și se vindeau apoii fără cruce, despărțind pe mamă de fică, pe tată de fiu.

Hammer descrie după un martur ocular (generalul Tott, autorul Memoriilor asupra Tătarilor) întorcerea dintr'un asemenea ciambur, întreprins în 1769 de Tătarî sub Crîm-Ghereș: O jumătate duzină de robî, două duzini de boi, cinci sauș săse duzini de oř erau adesea prada unuř singur Tătar. Saci atîrnăți de oblîncul șeleř conțineau copiř, de la cari nu se vedeaș de cât capul; o fată ședea înaintea călărețului, mama pe dindărât, tatăl și fiul pe pohodnic, iar boiř și oilor alergau înainte; un ochi ū neobosit veghea peste acéstă pradă și n'o scăpa nică odată din vedere¹⁾.

În 1716, Tătarî din Bugiac cerură și obținură de la Mihai-Vodă Racoviță o porțiune anumită din pămîntul Moldovei pentru hrana lor și pentru pășunea vitelor lor, pentru care se îndatorară a plăti anual dijma productelor, aşa numitul *ușur*, și plata loculuř sau chiria pămîntuluř, numită *alîm*. Acești Tătarî serviră mai târziu ca călărași în ostirea turcescă, de aceea numele lor deveni (turcesce și românesce) un apelativ pentru „curier sauș stafetă“, întocmai ca Lipcaniř sau Tătarî litfanî, o altă fracțiune etnică emigrată din Crimeia, care astădi trăiesce

---

¹⁾ Hammer, *Istoria Imperiului otoman* XVI, 214.

încă în mic număr (vr'o 8000) în unele districte din Rusia și Polonia¹⁾. Moldovenișii numiau pe Lipcani *Cirimuși*, nu pentru că ar fi de origine ceremisică, cum credea Cantemir²⁾, ci pentru că erau învecinați cu Cirimușul, un affluent al Prutului care formă în vechime limita între Moldova și Polonia.

§ 6. ELEMENTUL TĂTĂRESC. — Elementul tătăresc, în stocul turcismelor române, se referă la traiul însuși al Tătarilor Crimleni și Nogai, care în timp d'aprópe două secole au venit în continuă atingere cu Moldovenișii. De aceea vorbele tătare figuréză parte ca termini tehnici în leto-pisețe, parte ele au persistat până astăzi în graiul moldovenesc, lipsind în cel muntén și în idiomele balcanice (afară de casul când acestea au adoptat forma paralelă osmanlie).

La prima categorie de tatarisme archaice numărăm:

coliba tătărescă se numește în cronicile *aran* și *oba*;

căpeteniile lor purtau numele de *mîrzaci* și *serimi*, iar la Cazacișii tătarăi *asaul*;

dările ce plătiau Domnilor Moldovei: *alim*, *iliș* și *ușur*, iar darea în miere a Domnilor Moldovei către Hanul Tătarilor: *balgi-başlic*;

razziele lor în Moldova: *ciambur*, jaful cu acea ocasiune: *duium*, tabăra lor: *coș*, stégul lor: *bunciuc*;

ordinul autograf din partea Hanului: *iarlic*.

La a doua categorie de vorbe tătărescă, speciale astăzi Moldovei, aparțin vorbe ca: arcan, badie, bahmet, baibarac, capcană, cobuz, haraba sahaidac etc.

¹⁾ Vámbéry, *Türkenvolk*, p. 542.

²⁾ Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, p. 156.

Numele enigmatic de *Baragan*, ce pórta stepa întinsă din jud. Ialomița, pare a se trage de la un popor tătar: giagataic (și mongol) bura-gan „tourbillon, tempête“ corespunde crivă-tului nostru (cf. *Crivăt*, numele unei locuințe isolate în Dîmbovița, al unui sat în Argeș și Ilfov, al unei păduri și al unui sat în Prahova). De asemenea numele masivului *Bucegilor* (sing. Bucég), cel mai înalt pisc al Carpaților Munteniei, derivă din tătar. buğak sau bučag „unghiū“ (cu care Turciș porecliră colțul Basarabiei locuit de Tătarī=Tatar Buğak); cf. *Colțuri*, munte în Prahova, unde se află și Bucegi.

§ 7. PECENEGI. — Locuințele ocupate astăzi de Nogai și anume stepa de lângă fluviul Kuma, în Caucas, era odinioară patria Cumanilor, un popor de același ném cu Nogaii, din care făcea parte și *Pecenegii*, aședați primitiv la Nordul Mării-Caspice și învecinați la Sud cu Cumanii. Aceste două popore au jucat un rol însemnat în istoria Europei orientale din sec. IX—XIII și în special în trecutul medieval al Românilor, ceea ce ne îndemnă să ne ocupa mai d'aprópe de dinsele.

Pecenegii figuréză la scriitorii contemporani sub diferite nume. Constantin Porphyrogenetul, care ne-a lăsat (sec. X) datele etnografice cele mai positive asupra lor, îi numesce Πατξιναῖται; cronicarul rus Nestor (sec. XI) Pece-neži, ca și scriitorii arabi Bezenek; cronicarii occidentali Pecinaci și cel ungur Bisseni (sau Beszenyö). Tote aceste numiri erau necunoscute poporului însuși, care purta numele național de Kangar.

Alungați, pe la 870, din locuințele lor de către Cazari și Cumanii, Pecenegii se îndreptară

spre Ucraina și după ce devastația Basarabiei, două din hordele lor ocupă și totușă Muntenia, în special porțiunea-în orientală, unde până astăzi amintirea lor trăiește în pichetul Pecenéga pe Dunăre și în două pîraie din Dobrogea cu același nume. După sfârșitul puterii lor de către Bizantini la sfârșitul sec. XI, parte dintr-înși se aşedară în Ungaria sub numele de „Bisseni“, unde trăiră sub propriul lor cnejî și judecători, până ce se pierduse în nemul înrudit al Cumanilor (17 localități în Ardél și în Ungaria ca Beszenyö, Besonovo etc. conservă memoria numelui lor); parte se stabiliră dincolo de Dunăre, în Bulgaria, unde câteva sate au transmis posteritatea numele celuilă mai vîzor și mai războinic din toate popoarele turce.

Originea turcă a Pecenegilor este presus de orice îndoială. Anna Comnena afirmă, că ei vorbiau aceeași limbă cu Cumanii. Fiind dat caracterul pozitiv turc al limbelor cumană, urmărează că și Pecenegii aparțin aceluiași nem. Răposatul Hunfalvy, împingând tendența ugrică și înrudite deci cu Maghiarii, în sinul cărorău dispărut. Cele câteva nume proprii, singurele rămășițe din graiul peceneg, le interpretează arbitrar cu ajutorul idiomelor ugri-fineze. Dar tocmai acăstă scurtă nomenclatură de triburi, provincii și cetăți pecenege, analisate de Vámbéry, vorbesc în favoarea turcismului acestui popor¹⁾.

§ 8. CUMANI.—Cumanii părtă la scriitorii bizantini numele lor național Oğuz (adică Oghuz,

¹⁾ Hunfalvy, *Ethnographie Ungarn's*, p. 261 și Vámbéry, *Ursprung der Magyaren*, p. 107—114.

cu care Arabii porecliau pe nomadii turci din stepele de la răsărit de Volga) și după 1070 pe acela de Κουζνοι sau Τούρκοι; Nestor îl numește Polovîți adică „Bălaniî“, ca și cronicarii germani Falawa „Cei cu părul plăviuș“; iar cronicarii unguri Kún, forma primitivă a numelui Cuman.

Pornind din stepa lor de lângă Kuma, ei alungară pe Pecenegii de la Nordul Caspicei și le ocupară locuințele (880—900), unde îl mai află peste un secol și jumătate Constantin Porphyrogenetul. Hordele lor pribegie atacară apoi pe Slavi în 1058, cu care ocaziune Nestor numește firea lor brutală. Întindându-se, către 1086, în direcțiunea Carpaților, Cumanii coprinserează Moldova și Tara-Românescă până dincolo de Olt. În secolul XIII-lea numărul lor devine atât de mare, în cât ambele țări purtau numele de *Cumania*. El rămasează în aceste locuri aproape un secol și jumătate (1086—1220) și par a fi trăit în bune relații cu populațiunea indigenă, deoarece o fracțiune dintr-înși adoptă în cele din urmă religiunea, limba și datinile românesc; iar altă fracțiune, fugind în 1239 de invaziunea mongolă, se adăpostează în Ungaria, unde regele Bela îl detine un teritoriu între Tisa și Dunăre (numit după dinși Cumania), unde mai târziu se creștină și se maghiarizează; alții, în fine, vor fi căutat un refugiu în partea orientală a Bulgariei, unde par a fi supraviețuit până astăzi în aşa-numiți Gagauți din Dobrogea și Surguți din Adrianopole, creștin ortodoxi cărora vorbesc turcesc și au un tip particular.

Existența Cumanilor pe pămîntul românesc o adeveresc peste 33 de nume topice și onomastice formate din Coman (ca în Ardél și în Balcani). Mai interesante sunt propriile lor urme

toponimice lăsate în Muntenia și în Moldova. Astfel sunt numele orașelor:

TELEORMAN, reprezentând o formă cumană *Teli orman*, pădure nebună (ad désă) și corespunzând formei turcescă *Deli orman*, cum se numește o pădure și o provincie a Rumeliei; la Kinnamos, o parte a Carpaților orientală unde se retrase Domnul peceneg Lazăr, portă numele de Τέλος ὄρμον, probabil în loc de Τέλος ἔρμον, de origine numai liquida figuréză în variantele dialectale ale turcei orientale: cuman *teli*, giagataș *tili*, uigur *tilbe*... osmanlı *deli*¹⁾.

CARACAL, de la cumanul *Karu kulu* „castrum nigrum”, în oponziune cu *Ak kerman* „castrum album”: epitetă luate din sfera colorilor și date orașelor și porțelor (cf. Cara-Iflac) după un simbolism propriu națiunilor turco-tatare, la cără colorea albă denotă elementul dominant, iar cea negră elementul subjugat.

Iași, cetatea Iasilor sau a Cumanilor (din yaasi „arcaș”), cum se numea o porțiune a acestui popor, latinizată după moda medievală în Jassones sau Jazyges²⁾.

§ 9. ELEMENTUL CUMAN. — Si mai interesantă e influența lexicală, căci cumană a dat limbii române primul strat al turcismelor ei. Aci însă se impune o mare rezervă cercetătorului, de origine idiomele turcescă sunt foarte puțin variabile în timp și în spațiu, așa că limba celuia mai vechi monument uigur (Kudatku bilik din sec. X) nu diferă mult de idioma-și modernă giagataș. E adevărat că cunoștința în privința cumaniei a dobîndit un teren solid prin Dicționarul manuscris cumano-latin, din 1303, ce Petrarca dăruise Bibliotecei din Veneția și despre care

¹⁾ D. Hasdeu a atras pentru întâia oară atențunea asupra acestor urme toponimice (*Oltenescile*, 1884).

²⁾ Géza Kúun, *Codex Cumanicus*, LXXXIV: *Jazygum Moldaviae Cumanicorum memoria in nomine principalis urbis hujus terrae Iassy*, hungarice *Jászváros*, et hodie viget.

contele Géza Kúun a dat în anii din urmă prima edițiune științifică. Dintreinsul se poate vedea ce caracter pronunțat turc și în special tătar sau turco-oriental avea acăstă idiomă: astfel giagatai și cumana posed deopotrivă tendență de a înlocui dentala sonoră cu surda-i corespunzătoare (cf. teli „stultus“ și temir „ferrum“ cu formele corelative osmanlii: deli și demir), existența liquidei nasale ca în osmanlia și reducerea în ambele a guturalei la o aspirație mai ușoră (han „rex“=han). Fondul lexical nu diferă între cumana și idiomele înrudite, și nuanțele fonetice le sunt comune.

Astfel fiind, ce criteriu ar putea fixa originea cumană și nu osmanlie a cărui vorbe turcescă? Imprumuturile turcescă propriu-dice nu există în Ardél și cele câte-va turcisme din graiul bănățean au venit prin mijlocirea Sérabilor (cf. § 33). Pe de altă parte, o serie din aceste imprumuturi sunt adînc înrădăcinate în limbă și se bucură de o mare circulație, ceea ce indică o proveniență mai veche de cât vorbele intrate prin filiera osmanlie.

Asemenea elemente mai vechi ar fi bună-óră:

beciū, în sens de suterană și de pivniță boltită, se află în cumana (beci el „urbs munita“) și în giagatai (biçin „citadelă“); vorba lipsesc în alte dialecte turcescă, dar pare a fi supraviețuit în numele turcesc al orașului Viena, Beč, care trecu la Sérbi, Români și Unguri (Bécs) și al căruia sens primitiv va fi fost dar „suterană“. Orașele Pesta (ung. pest „cuptor“) și Budrum, numele turcesc al anticului Halicarnas, (d. podrum „pivniță“) prezintă același raporturi semantice.

duşman, cunoscut întregei Români (alătura de vrăjmaș“), denotă asemenea o origine mai veche de

cât influența turcescă: în Codex Cumanicus figurază un dușman „inimicus“.

olat, cu sensul general de „ținut“, sinonim la cronicari cu „parte“ și „lature“, e un termen fără familiar vechei noastre istoriografii: Miron Costin îl întrebuităză în dese rânduri, apoi Neculce, Muste, Cantemir (vezi citatele în corpul acestei lucrări). Acest interesant archaism special moldovean a supraviețuit până astăzi într'un cântec popular din Vălcele:

Vîndușî vil,
Vîndușî moșii
Și de bir nu te plătișî;
Vîndușî sate și *olate*,
Plătișî birul jumătate...¹⁾

Putem susține cu oarecare siguranță, că avem aci un rest cuman, căci numai în acest dialect vorba figurată sub forma *oleat* „regio“, pe când în osmanlia ea sună *eyalet*.

toiu, al căruia sens primativ de „ospăt“ s'a pierdut românesc, lăsând numai pe cel secundar de „sgomot la banchetuire“ și de „larmă“ în genere (de unde în Moldova: toiesc „a striga“ și destoiesc „a se ușura strigând“). Astăzi vorba e pretutindenea cunoscută cu înțelesul de „temei, punct culminant“, sens logicesc dedus de la cel anterior: *toiul războiului* însemna mai întâi sgomotul bătăliei (cf. dîrdora luptei) și apoi momentul când încăerarea era la culme; tot așa: *toiul petrecerii*, *toiul veseliei*; sensul s'a generalizat apoi din ce în ce mai mult. Vorba figurată numai în cumană (toy „convivium“) și în giagatai toy „festin“, pe când în osmanlia vorba sună *doy „festin, repas nuptial“*.

D. Hasdeu, care a relevat cel dințaiu importanță linguistică a unor asemenea cercetări, consideră ca elemente cumane archaismele românești *accè* și *aslam* (Etymologicum).

Primul, numele banului de aramă al lui Ión-Vodă din 1573, ar deriva din cum. (nagtul) *akēa „pecunia“* (osm. *nakt akče*) și nu din

¹⁾ Bibicescu, *Poeziile populare din Transilvania*, p. 276.

turc. akče „bănuț de argint“ (din ak „alb“). Cu alte cuvinte, numai în cumană vorba ar fi designat o monetă și de altă coloare de cât cea albă. Dar pe de o parte, vorba cumană nu însemnă de cât „banī naht saū peśin“, fără să se indice dacă erau de argint ori de aramă; iar pe de altă parte, admitându-se chiar acesta, un proces identic de generalizare a sensului se observă la fr. „argent“ și la pluralul diferențiat al vorbelor para și ban, căteși trele designând la început o monetă măruntă de argint și apoi o monetă de ori-ce natură. Aceiași evoluție semantică a încercat-o de altminterea vorba și turcesce: akče „monnaie, argent, richesse, pièce“.

Cât privesce pe aslam „camătă“, care figurează în vechile psaltiri moldovenesci, el derivă de-a dreptul din vechiul rus „oslamъ“, cu același sens, și așa se explică existența-l în texte religiose. Afirmațiunea că vorba nu ar exista în nici un dialect turc ci numai și numai în cumană, cade dinaintea giagataiculu lui aslam „camătă“ (de unde trecu în vechea rusescă și de acolo în Moldova), identic altminterea cu cumanicul astelan „usura“. Aceiași vorbă cu sensul de „camătă“ există în dialectele kazan, baraba, tobolsk și crîmlén¹⁾.

In neputință dar de a fixa, din cauza motivelor mai sus arătate, un principiu de căluzire în această direcție, ne mulțumim a reproduce pur și simplu seria vorbelor cumane ce corespund turcismelor românesci și aflătoare în Codicele cuman:

chatir, voluntas (hatyr), *chalp*, falsus (kalp); *duchan*,

---

¹⁾ Radloff, *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte*. St. Petersburg, 1890 urm. vol. I, p. 547.

officina, taberna (dukkian), *dulab*, armarium (dolab); *fanar*, lampas (fanar), *frangi*, vellus (frengi); *gerdan*, collum (gerdan), *habar*, res novae, nova (habar); *mudim*, metallum (maden), *makala*, platea (mahala), *meydan*, locus planus (meydan), *maymun*, simia (maymun), *marul*, lactuca (marul), *mascara*, joculator (mashara); *nagt*, pecunia (nakd), *narangi*, auriacus color (narençi), *noghut*, cicer (nohud), *nay*, tibia (ney), *ortac*, socius (ortak); *peroz*, turcoise (piruze); *subur*, aloe (sabyr), *sachez*, mastiche (sakyz), *salkum*, botrus (salkym), *suraf*, nummularius (saraf), *suray*, palatium (saray), *sinduk*, arca, cista (sunduk), *sufra*, mensa (sofra), *tas*, pelvis tonsoria (tas). *taman*, perfectum (tammam), *tarazy*, libra (terazi), *talal*, auctionator (tellal), *tepsi*, quadra (tepsi), *tizgin*, halena (tizgin)... .

Percurgând acăstă listă, se poate observa că nu figuréză într'însa nici un termin important de ordine culturală. Diferențele formale fiind imperceptibile, accentuăm din noă prudență cu care trebuie să se procédă într'un domeniū aprópe necunoscut, în care aşa-numitele descoperirī pot fi infirmate de priina constatare ulterioră.

§ 10. BULGARI. — Din acelăși stepă de la Nordul Mării-Negre așe pornit un sir de alte popore — ca Huni (sec. III—V), Avari (557—827) și Bulgari (660—sec. X) — despre cari sciința de astădi nu poate afirma nimic positiv în privința naționalității lor (din cauza nulității resturilor lingvistice), dar cari par a fi ocupat o poziție intermedieră între rămura ugrică și cea tătărescă, constituind un amestec de elemente fineze și turce. Dintre aceste popore, Bulgari (adică o horădă a lor de la Volga, nomadă și idolatră), după ce luară în posesiune în sec. VI teritoriul de pe țîrmul drept al Dunării, și conservară aprópe 3 secole limba și dominațiunea lor peste o mare parte a peninsulei balcanice, până ce se disolvă în massa compactă a Slavilor danubiani, adoptându-le traiul, limba și religiunea și impun-

nându-le numai numele, aşa că în sec. X sub bulgara se înțelege exclusiv vechea slavonă¹⁾.

Tocmai fusionarea acesta de elemente diverse etnice într'una și aceiași națiune a făcut asta de complicată problema despre originea naționalității bulgare înainte de completa ei slavizare. De aci varietatea opiniunilor emise de învățăți și resultatele sterile ale unei discuții care se întemeiază exclusiv pe ipoteze mai mult sau mai puțin arbitrare. Să desprindem câteva fragmente din acest mosaic, căcă problema în sine are un interes deosebit pentru noi prin contactul secular al Bulgarilor cu elementul românesc, în special cu cel transdanubian.

Istoricul german Thunmann (1774) și Engel (1796) declară pe Bulgarii de astăzi drept Tătar slavizați; sârbul Raič (1794) și rusul Venelin (1829) atribue o origine slavă atât Bulgarilor moderni cât și urmașilor lui Asparuk, o ipoteză reluată în timpul din urmă de bulgarul Kristiovič și de rusul Illovaiskij, a căror slavomanie nu crută nicăi pe Huni. Pe de altă parte, după Zeuss, Bulgarii cei vechi n'ar fi de cât Huni retrași spre răsărit de Pontus și ar aparține astfel marelui ném nomad al Turcilor.

După ce Frähn declară pe Bulgarî drept Ugro-Finezî, amestecați însă cu elemente turco-slave, Schaffarik susținu originea fineză atât a Bulgarilor din Mesia cât și a celor de lângă Volga, și acăstă părere devină dominantă, admisă

---

¹⁾ Intr'un articol publicat de d. dr. Gaster în *Grundriss für romanische Philologie* al lui Grüber (I, 406—414), d-sa, basându-se pe acăstă seculară dominație a vechilor Bulgarî în Mesia și în Balcani, atribue influenței limbii lor turanice particularitățile comune idiomerelor balcanice (româna, bulgara, albaneza și neo-grăce) și străine de limbile române și slavice, căutând astfel a substitui teoriei traco-dace una turanică (Vedî mai la vale).

fiind de Drinov, Jireček și Hunfalvy. Acest din urmă, care împinse ugromania până la ugrizarea unor popore curat turcescă ca Pecenegii și Cumanii, scoțându-le astfel rude neaoșe cu Maghiarii, găsi aci un teren favorabil pentru ipotezele sale lexicale aplicate celor câteva resturi de nume vechi bulgărescă, unică rămășiță a limbii lor, analisate în timpul din urmă de Vámbéry^{1).}

Dar episodul cel mai bizar în acăstă desbatere e tesa răposatului Rössler despre afinitatea idiomei vechi bulgare cu a Samoiedilor din Oceanul glacial. El se încercă chiar a regăsi în limba română vorbe samoiede, adică urme lexicale din acea pretinsă idiomă bulgară, și acestea ar fi: înșir’te-mărgărite, mal, sur... Până și înjurătura obscenă turcescă „sictir“ îi pare un rest samoied, ce ar reprezenta numele spirituluī rău la popoarele uralice.

Influența ce acăstă idiomă veche bulgară va fi exercitat asupra limbilor învecinate, este și rămâne un mister din cauza caracteruluī enigmatic al celor câteva resturi onomastice, îmboğățite în anii din urmă prin descoperirea unui hronograf grec din sec. XVI, ce conține o listă de vreo 12 nume de hagană bulgară cu indicarea cronologică a domniei lor. Dar acăstă listă cu indiciile ei numerice așteptă încă, cu toate sforțările orientaliștilor, rostul ei lămurit. Presupunerea lui Miklosich că paleo-slavona ar fi păs-

¹⁾ Hunfalvy, *Ethnographie Ungarn's*, p. 225 și Vámbéry, *Ursprung der Magyaren*, p. 62—68. Ne mărginim a cita pe acești doi scriitori, cele-lalte date fiind luate dintr-un studiu inedit despre „Etnografia antică și modernă a Daciei“, care va forma primul volum al operei noastre *Românismul din punctul de vedere etnografic, lingvistic și psichologic*.

trat unele resturi vechi bulgărescă (ca ćrițogă „thalamus“ și sană „honor“ în raport cu turc. čardak și san) precum și părerea d-lui dr. Gaster mai sus enunțată despre influența aceleiași idiome asupra limbilor balcanice sănă ipoteze nedemonstrabile în starea actuală a sciinței.

§ 11. TURCI. — După acăstă digresiune necesară asupra popoarelor turco-tatare dispărute, trecem la ultimul reprezentant al grupului turco-tatar.

Ramura occidentală, cea mai importantă și mai desvoltată din toate idiomele acestui grup, coprinde osmanlia, originară din Khorasan și Azerbaigian, importată de hordele selgiucide în Asia-Mică și adusă de urmașii lui Otman la Constantinopole, Cairo, Tripoli și până la Tunis. Ea e vorbită astăzi de vr'o 30 mil. de oameni, răspândită în Turkestan, Persia, Anatolia, Rumania și în insulele grecești.

Scirile scriitorilor bizantini și arabi despre prima apariție a Turcilor nu se urcă mai sus de sec. VI, la sfîrșitul căruia acest popor veni pentru prima oară în atingere cu Bizanțul. În anul 568 împăratul Justinus trimise către haganul Dizabulus, care resida în vecinătatea Altaielor pe lângă muntele Ektag, o deputație în frunte cu Zemarchos și acesta (ca mai târziu Priscus la Curtea lui Attila) lăsă o relație despre călătoria sa. Ambasadorul bizantin se mărginesc în descrierea sa (conservată printre fragmentele lui Menandros) a vorbi de ceremonialul și petrecerile de la Curtea aceluiai hagan și atinge numai în trăcăt caracterul etnologic al nămelenii numit de el Τούρκοι, aşa că nu se poate scri căruia trib turc aparținea Dizabulus. Abia după 4 secole, aflăm sciri mai positive, deși indirecte, în

prețioasa operă etnografică a împăratului-scriitor Constantin Porphyrogenetul (940), care a lăsat informațiuni precise despre unele fracțiuni etnice ale némuluș turc, în special despre Pecenegi și Cumanii.

După ce Turcii primise Islamul în sec. VIII și se războise peste două secole sub Selgiucidi, existența lor istorică propriu-disă începe cu Osman I (1288–1336), primul Sultan al Turcilor europeni, după care el însuși primiră numele de *Osmânlîi*, acela de *Turci* rămânând rezervat străbunilor nomadă și fraților lor din Asia¹⁾. Sub Amurat I, care cucerí Adrianopole, Turci, în bătălia de la Kosovo (1389), veniră prima óră în contact cu Domniș Serbiei, Bulgariei, Albaniile și Munteniei în persoana lui Mircea, cu care Baiazit I se ciocni apoi la Rovine (1394). Abia după un secol, Moldova, sub Ștefan cel Mare, se ciocni la rîndul ei cu Mohamet II, cuceritorul Constantinopolei, în bătălia de la Racova (1474). Aceste prime raporturi ostile fură urmate de legături pacinice, contractate pe de o parte între Mircea și Mahomet I prin tractatul încheiat la 1391, iar pe de alta între Bogdan III și Selim I prin tractatul de la 1511: prin hatișerifurile, ce întărîră ambele aceste legături, se oferia Portiș o sumă anuală sub titlul de *peșches* sau dare voluntară (transformată mai târziu în tribut obligatoriu sau *haraciū*) în schimbul conservării intacte a solului și a dat-

¹⁾ *Osmânlîi*, cu civilizarea lor treptată, dobîndiră un dispreț din ce în ce mai pronunțat pentru traiul incult și apucăturile primitive ale Turcilor asiatici sau Turci propriu-disi, un dispreț ce se oglindesc într-o sumă de proverbe ca: Un Turc (adică Turcoman) poate ajunge învețat, dar nicăieri om; Arabul mănâncă să se hrănească, Turcul se îndepărta de crapă; Turcul într-un oraș se crede în inchisore...

nilor țării. Integritatea teritoriului, garantată de acele hatișerifuri, n'a fost în totdeauna observată de Pórtă, pe când din contră obligațiunea, ca Turcii să nu se pótă așeđa în țară sau face giamii, a fost strict păzită în tot timpul suzeranității. Sub pretexte strategice, Turcii intr'adevăr pusereă succesiv mâna pe cetățile muntene Brăila, Giurgiu și Turnu, pe cele din Moldova Akerman, Bender și Hotin, transformându-le în *raiede* sau ținuturi turcescă administrate de nazirii, cadii și voevodii. Dar niciodată, absolut niciodată, nu s'a desmintit sentimentul de rară toleranță al Turcilor, cărora le era cel mult îngăduit să se bucure de un mormint pe pămîntul țărilor române!

Influența turcească deveni cu desăvîrsire preponderantă odată cu instalarea dragomanilor Fanarului pe tronul din Muntenia (1716) și pe cel din Moldova (1711). Imitațiunea servilă a vieții politice și sociale a Orientului fu împinsă până la exagerațiune și Curtea beiului fanariot reflecta în miniatură fastul saraiului din Istanbul. Apucăturile traiului oriental în ceea ce privesc casa, nutrimentul, îmbrăcămintea etc. se resfrânsere și asupra clasei boierești, pe când poporul se ținu departe de acea modă ridiculă și trecătore. Totuși, durata-ă de peste un secol a făcut-o să lase șării urme, și după disparițiunea ei, în stratele de jos ale națiunii, și țaranul român a păstrat până astăzi, în unele condițiuni ale vieții sale materiale, mai ales în costumul său, ceea ce constituia odinioară fala claselor înalte ale societății fanariote.

§ 12. ELEMENTUL TURC. — Aci vom menționa numai acele ingrediente osmanlii, cără se referă exclusiv la viața religiosă, politică și adminis-

trativă a poporului turc¹⁾ și numai întru cât acei termini, órecum tehnici, aú pătruns în stockul turcismelor române. Din cauza acestui caracter oficial, ei aú dispărut în majoritate, constituind o parte însemnată a vorbelor istorice.

Religiunea. Reprezentanții cultului musulman, după gradațiunea lor ierarhică, erau: imam, preot ordinar (hogea e predictor și dascăl), cădiú, judecător eclesiastic în cetăți de a doua mână, molà, același în orașe mari, cadiasker, înalt funcționar eclesiastic (unul pentru Europa și altul pentru Asia) și în fine Muftiul, interpretul legii, cea mai înaltă autoritate religiosă, numit și Šeikul-islam sau Capul adevăratei religiuni, reprezentantul religios al Profetulu. Cantemir compară pe cădiú, molale, cadiaskeri și Muftiú cu episcopi, mitropoliți, patriarchi și Papa. Curtea supremă de justiție era Divanul.

Casele de rugăciuni purtau numele de giamie și mecat (catedrală și biserică), de pe ale căror minarele, provăduite în vîrf cu alemul sau semi-luna, muezinul chiamă la rugăciune (namaz, duva): ezanul și salavatul, imnuri dogmatice ale Islamului, chindia și iața, încinăciunea de după amiazi și de nopte. Serbătorile: bairamul și ramazanul, cari corespund Pascelor creștine. Adevăratul musulman căta să visiteze, ca hagiú, locurile sfinte.

Politica. Impărăția turcescă pôrtă numele oficial de „Sublima Pôrtă“ (Bab-i 'ali) sau „Pôrta fericirii“ (Der-i devlet) după porțile cele mari ale saraiului (cf. Curte, în stilul oficial europén).

¹⁾ Cât privesce vorbele relative la viața socială, ele vor forma subiectul părții a doua a Introducerii: Cultura. Tabloul schițat mai la vale se referă la starea din trecut, iar în transcripționea acestei nomenclaturi reproducem formele usitate de cronicaril noștri.

• Impăratul se numește Padișah, titlu persian ce corespunde sinonimului arab Sultan (în genere Domn „Monseigneur“) sau mongolului Han, cest din urmă purtat mai întâi de Sultani turci, fu apoi lăsat regilor tătarilor din Crimeia (aici căror fiți se numesc asemenea Sultan) ca Șah regilor din Persia, iar Padișah fu rezervat exclusiv suveranului Osmanilor, de când Osman (1300) luă cel dintâi acest titlu (Padișahi ali Osman). Mama Sultanului portă numele de Valide.

Casa militară a Sultanului o formașă cinci agale sau ofițeri superiori și anume: Mirialeaga sau Marele Stegar, Bostangi-bașa sau Gubernatorul palatelor imperiale, Imbrohor sau Marele Comis, Capugilar-kehiasi sau Capul ușierilor și Capugi-bașa sau Marele Portar. Garda Sultanului și a Saraiului: solacă, peică, bostangi, hasekă, baltagi, ciaușă și capugi. Casa civilă sau Curtea personală a Sultanului era compusă din: Silahdar-aga, Marele Spătar și Consilier intim (musaip) ca și Câzlar-aga, maș-marele peste hadimbi sau eunuci din haremul împăratesc; Ciohodar-aga, Marele Șambelan care păstra mantia Sultanului și-i încălța pantofii; Rikiabdar-aga, care ținea scara când Sultanul se urca pe cal; Ibrițtar-aga, care aducea Sultanului apă să-și spele capul și mâinile înainte de rugăciune; Peșkir-aga, Cafegi-bașa și Berber-bașa. Toți acești dignitarilor sau Saraiului, și alții de ordin secundară, erau reprezentați și la Curtea Domnilor fanarioți.

Administrația. Imediat după Sultan, sub raportul politic, venia Marele Vizir sau Vezir-Azem, Cancelarul Imperiului, Pașă cu 3 tuiuri (Vizir luat absolut fiind titlul oricărui ministru), apoi Beglerbeielul sau Pașă cu 2 tuiuri, cum se numea în spe-

cial guvernatorul general al eyaleturilor Rumelie^r, Anadolulu^r și Sirie^r. După aceștia venia Pașa, titlul consilierilor intimi, al generalilor și al guvernatorilor unei provincii (liva sau pașalîc), sinonim cu Mirimiran adică Pașă cu 2 tuiuri; apoi Bei^r (corespunđend ar. Sultan, pers. Sah și tat. Han), cum se numia administratorul din Galipole și Rhodos precum și Domnii Tărilor române, întitulați și Voivoda cu rangul unui Mirimiran (Beiul turc având numai un tuiu); în fine, Sangiac, la început titlul general al guvernatorului, la urmă restrîns la guvernatorul unei provincii inferioare, neavând tuiu ci numai sangiac, adică stég cu semi-lună, în semn de putere. Fie-care pașalîc era subdivisat în cazale sau districte, administrate de un muteselim „locțiitor“ sau de un nazir „inspector“, iar comunele de un aian ori primar.

Vizirul, ca și Sultanul, își avea palatul (Pașacapusi) și personalul său propriu, în primul rînd un loc-țiitor, Kehaia-bei^r, un ministru de externe sau Reis-efendi și un ministru al poliției, Ciaușbaşa, pe lângă un inspector al închisorilor, Muhzur-aga. Secretarul Vizirului se numia mehtupciu^r, al lui Kehaia-bei^r caraculac și al celor doi miniștri kesedar. În cancelaria sa se efectuau edictele imperiale, cari purtau diferite nume, în genere ferman sau hat, ordin din partea Sultanului, oral sau scris: în casul din urmă, dacă avea în capul edictulu^r turaua sau semnătura Impăratulu^r, pusă de nișangiu^r (care redacta aceste acte), se numia și hatișerif, iar dacă hatișeriful era provăduț cu apostila imperială („să se observe cele ce urmăză aci“) purta atunci numele de hatihumaium. Beratul era o diplomă ce conferia un privilegiu sau brevet, iar biea-

zul un ordin împărătesc din propria inițiativă a Sultanului; un ordin emanat de la Vizir sau de la vr'un Pașă purta numele de buiurultiș sau buiurdiș.

Ceи 4 dignitarи de frunte ai Portii erau: Vizirul, cadiaskerul, defterdarul și nișangiul, a căruि funcțiune trecu mai târziu asupra lui Reis-efendi. În special, Muftiul și marele Vizir sunt primele personagiile ale Statului, primul sub raportul religios, iar celă-lalt sub raportul politic, amîndoară reprezentând pe Sultan care întrunesce astfel în persoña sa autoritatea supremă, civilă și religioasă (ultima în calitatea-ri de Calif sau vicar al Profetului). Cele 12 departamente sau calemurile Imperiului steteau fie-care sub cîte un director, între cari figurau: un defterdar sau ministrul de finanțe, un reis-efendi, un baş-muhasebegiș sau contabil general, un teskeregiș care administra averile domeniilor Statului, un mucabelegiș sau controlor militar și un tesrifaciș sau maistru de ceremonii.

Armata. Afară de ogiacul ienicerilor care formă infanteria și de spahiș sau cavaleria, mai erau în armata turcescă următoarele corpuși: gebegiș sau cuirasier, topciș sau artileriști, cumbăragiș sau grenadiri și lagumgiș sau miner; apoi trupele extraordinare: dalcălași și serdengeșdi. Marina era comandată de un Căpitân-Paşa, sub care serviau levenți și galioniș.

Corpul cel mai însemnat și mai faimos al oștirii turcescă fură Ieniceri, cari, aprópe 5 secole (1362—1826), constituiră gloria militară (și în cele din urmă flagelul) Imperiului. Organisarea acestuia corp fiind de mare importanță pentru noi (introdusă fiind în parte și în ostirea pămînténă),

vom da câte-va amănunte asupră-ți numai cât privesce influența exercitată¹⁾.

Ogiacul sau corpul ienicerilor coprindea 4 divisiuni, formând 229 de cohorte (de câte 500 de omeni) numite odale sau ortale. A treia divisiune, compusă din 34 de ortale, purta numele de seimeni; iar a patra, egală la număr, se numea agemoglanı și coprindea pe recruți corporali. Căpeteniile superioare (afară de ienicer-aga) funcționați în același timp și ca căpitanii de vînătore, de aceea numele lor era împrumutat din acăstă sferă de activitate: seimeni (sau segbanı) erau păzitorii de ogarı, samsongiı de dulăı, zaggargiı de zăvodı, turnagiı de cocorı. — Gradele inferioare aveau, din contra, nume luate din cercul bucătăriei. Sultanul fiind considerat ca părinte hrănitor al corpului, mai-marii lui erau decorați cu titluri culinare: căpeteniile ortalelor purtau numele de ciorbagiı sau distribuitorii de supă, apoı ahci-bașa, primul bucătar și saca-bașa, primul sacagiı. De aci și însemnatatea simbolică a cazanului (în care se ferbea ciorba și pilaful), analogă drapelului unui regiment modern. Fiecare oda sau companie mai avea un oda-bașa sau locotenent și un bairactar, care purta stégul jumătate roș și jumătate galben al ortalei. Fiecare ienicer avea lăfă (3 aspri pe dî) și taini (2 pâini, 200 dramuri carne, 100 de orez și 30 de unt). Solda anuală a ienicerilor li se plătea în 4 căștiuri sau trimestre: cea trilunară se numea kiste, cea lunară ulufă (lăfă), iar cea dilnică nafacă. El purtau o dulamă roșie și o checea sau

¹⁾ Vedî d'Ohsson, *Tableau de l'Empire ottoman*, VII, 310 urm. și Djevat-Bey, *Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours*. Tome I, livre I. Le corps des janissaires depuis sa création jusqu'à sa suppression. Constantinople, 1882.

turban de pîslă, iar ienicer-aga o căciulă de ceremonie numită „cuca“, care apoi făcu parte din ceremonialul de investitură al Domnilor români.

Cronologia. Văcărescu, în a sa Istorie a Imperaților otomană, notéză pretutindenea era musulmană („létu otomanicesc“ = hîgret, ad. 16 Iulie 622) alătarea de cea creștină. Aceiași procedură se observă în firmane, unde se menționeză și lunile anului mahometan. Acestea sunt : Muharem (N. Costin II, 93), Sefer, Rebi'-ul-evvel (Condica 1802, p. 313), Rebi'-ul-ahyr, Gemağ-el evvel (Văcărescu, 258), Gemağ-el ahyr (Condica 1802, p. 315), Regeb, Sa'ban, Ramazan (Condica 1813, p. 352), Seval (N. Costin II, 96; Văcărescu 237, 260), Zi'l-ka'dè, Zi'l hîggè. Anul lunar turcesc fiind de 354 de dile, deci cu 11 dile mai scurt de cât al nostru, întâia dî de Muharem, începînd dar în fie-care an cu 11 dile mai înainte ca în anul precedent, pîte cădea în orî-ce timp al anului¹⁾.

Iată și câteva exemple :

N. Costin II, 93: [Sultanul Ahmet către Domnul Moscului Petru Alexievici] acea dîntâi a vîstră iubită carte... de la mutarea lui Moamet în anul 1112 (ad. 1700), în luna lui *Muharem* 26 dile... ; ibid. 94: scrisus'añ în anul 1121, în luna lui *Zilcudea*, întru împărâtësea cetate Constantinopole. Cronica anonimă III, 170 [ferman pentru Grigorie-Vodă Ghica]: ne am milostivit către tine și ţi-am înnoit domnia Moldovei cu întărîtură în anul acesta 1141 (ad. 1729) în 26 de dile a lunei *Şaabân*...

Uricar III, 139 (d. 1792): hatihumaiumul ce s'añ dat la 1188 (ad. 1774) la mijlocul lunei *Şeval*; 181 (d. 1802): la 3 a lunei *Zâlhize* a an. 1205 (ad. 1791)... către sîrși-

¹⁾ Despre corespondență aproximativă a acestor luni cu ale noastre, a se vedea tabla paralelă la Cantemir, *Istoria Imp. otom.* p. 10. Formula de transformare a anilor mahometani în era creștină: data turcescă plus 622 minus diferența anilor lunari (aproximativ 1 la 32 de ani). Astfel 1206 corespunde lui 1792 (=1206+622-36).

tul lunei *Gemaziaval* a an. 1206 (ad. 1792) ... la 22 a lunei *Gemazi-el-ahir* a an. 1206 ... VI, 129 (d. 1882): cuprinderea sf. hat la 1217 (ad. 1802) după létul otomanicesc ... 131: hatișerifurile ce s'aú dat la 1188, 1198, 1206 și 1217 létu otomanicesc; 436 (d. 1774): haraciul ... începênd de la 14 a lunei *Gemazil-evel* a anului otomanicesc 1188, iar de la Hr. din 6 Iulie 1774: 448: milostivul meú împératesc hat-humai care s'aú dat la 21 a lunei *Regep* la an. 1188.

Condica 1802, p. 313: împératésca mea poruncă la lét 1206, împodobită cu sfînt hatihumaium, coprinde-tore de cele două porunci date mai înainte, una cu sfîntul hatihumaium la lét 1188, cum s'aú qis mai sus, iar una tot cu acest coprins la lét 1198.

Precum în documente se ține sămă de luniile calendarului oriental, tot aşa viaţa socială, în epoca fanariotă, se orienta după divisiunile orariului turcesc, care începea, ca și la Greci, antic, după apunerea sórelui, adică de la un apus la altul câte de două ori 12 ore: apusul sórelui coincidea astfel totdeauna cu 12 ore turcesc.

Filimon, Ciocoil, 142: pe la $12\frac{1}{2}$ ore turcescî începură invitați a sosi; 240: Costea scóse orologiul și vădênd că arată patru ore turcescî...; 246: pe la două ore turcescî, un sgomot ce se făcea prin curtea Hătmăniei anunțî venirea Sameșulu la cancelarie; 294: a treia qis, pe la două ore turcescî din noapte ...

Cap. III: Limba osmanlie

§ 13. INFLUENȚA ARABO-PERSIANĂ.—Limba turcă, definitiv fixată la Constantinopole în 1453, a exercitat o influență însemnată asupra limbilor din Sudul și din Orientalul Europei, și acăstă influență a mers crescând paralel cu rolul politic din ce în ce mai mare al Semi-lunei în Europa. Fondul osmanliei, primitiv tătar, era cu totul insuficient și servi de organ unei noi civilizații. Ea re-

curse astfel de timpuriu la araba și persiana, limbă grăite de popore ce le uniau acelăși credințe religioase. Deja în vocabularul cuman din 1303 se văd urme de asemenea împrumuturi.

Dacă persiana a fost cultivată pentru bogăția ei poetică, apoi araba deveni un izvor de îmboğățire nu numai pentru ideile de ordine morală și religiosă, ci și pentru terminologia administrațiunii, jurisprudenței, a sciinței și a literaturiei. În urma acestei duble infuзиuni, și într-o dosă atât de mare, turca literară deveni un amestec de trei idiome diverse, semitică indo-europenă și altaică. Una și aceiași noțiune e adesea reprezentată prin cătești trele aceste elemente¹⁾.

Dar osmanlia (cu dialectele-î principale: rumeliot și anadolén) rămase și mai departe fondul graiului popular, presentând sub acest raport cea mai mare analogie cu cumana și cu cele-lalte idiome orientale ale grupului turco-tatar. Nu numai că ingredientele numerouse arabo-persiane nău atins caracterul esențial al limbă vulgare, ci din potrivă acăstă din urmă a modificat profund și conform spiritului ei aceste elemente străine, adaptându-le cu un mod de rostire propriu Osmanliilor și îmbogățindu-le cu nuanțe de sens necunoscute limbilor originare. Acele dintr'însele cari au pătruns în popor au fost supuse unui asemenea dublu proces, formal și ideal, și numai sub acăstă formă *turcită* au intrat arabismele și persianismele în idiomele balcanice.

§ 14. INFLUENȚA BIZANTINEI. — Odată în contact cu cultura europenă, Turci î căutără să-și asi-

¹⁾ Cf. *cap*: baş, rees și ser; *casă*: ev, hane și beit; *mând*: el, yed și dest; *pórta*: kapu, bab și der; *edict*: ferman, hat și buirultu; *principe*: bey, emir și şah.

mileze progresele popoarelor învecinate, Bizantin (mai târziu Grec și Italian), Slavi și Unguri, și să primească de la fiecare dintr'însele o serie de termini din sfera marinei și a artei militare, din domeniul comerțului și al industriei.

De timpuriu în atingere războinică și culturală cu Bizanțiul, Turci, popor primitiv continental, învețără să cunoască de la dinși productele mării și tot ce privesce marina. De aci termini ca¹⁾: fanar „fanal“ (*φανάρι*), kadyrga „galeră“ (*κάτεργον*), liman (*λιμένας*), talaz (*θάλασσα*).

Tot prin intermediul bizantinei a pătruns în turcesc (sau în araba) elementul latin, cum indică forma grecizată a acestor împrumuturi: dinar „monetă de aur“: *δηνάρι* (denarius), gümrük „vamă“: *κομμέρκιον* (commercium), kamis „cămașă“: *καμίσιον* (camisia), kantar „balanță“: *κεντηγόριον* (centenarium), kiler „cămară“: *κελλιάριον* (cellarium).

De la Bizantin și Grec provine o parte însemnată a numelor de plante, dintre care unele (lucru curios!) s'așteaptă reîntors în neo-grécă sub forma lor orientală (punem în parantesă aceste dublete lexicale): abanos: *ερενός* (*ἀμπανός*), afion: *ஓப்போன்* (*ἀπών*), anason: *ஷாவன்*, balsam: *βάλσαμον*, fyrfiun: *எங்கிர்பீலோன்*, fystyk: *பிடத்திலோன்*, karanfil: *காருஞ்சுலோன்*, marul: *மக்ரூஸ்* (cf. amarus), mușmula: *μέσπιλος* (*μούσμουλον*), portokal: *பார்த்தாலி*, tarhun: *தரக்னுடோன்*, tiriak: *திரைக்கி*, titrè „gumă de cedru“: *கெட்ரைக்*.

§ 15. INFLUENȚA SLAVO-MAGHIARĂ.—Pe de altă parte, de la Slavi și Unguri, Turci au împrumutat o parte din terminologia lor militară.

¹⁾ În exemplele de mai la văde, ne măginim a cita mai ales acele elemente turcescă care au intrat în limba română; vedă G. Meyer, *Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-türkischen*. Wien, 1893 și Psichari, *Etudes de philologie néo-grecque*. Paris, 1892, p. LXXIV—LXXXII.

Astfel de la Slavî: cete „excursion pour faire du butin“ (vsl. četa „trupă, cétă“), hatman „titre des chefs des cosaqués, titre des gouverneurs de plusieurs provinces de l'ancien empire de la Crimée“ (pol. hetman, rut. ataman și vataman din germ. Hauptmann), kyral „roi, prince chrétien“ (vsl. kralj), kopia „lance“ (vsl. kopila), potira „alarme et sortie des habitants armés pour se défendre ou courrir sur quelques assassins“ (bulg. potiera din vsl. terlati „a goni“); suhari „biscuit“ (serb. sucharî din vsl. suhû „uscat“); vaivoda „titre des gouverneurs de la Valachie, de la Moldavie et de la Transylvanie, commissaire de police du quartier Galata à Constantinople“ (serb. voievoda „belli dux“); apoî: pelin (vsl. pelynû) și vişnè (bulg. vişnî „vişin“¹⁾).

De la Ungurî: palanka „espèce de fortification, lieu palissadé“ (palánk), palaska „giberne“ (palaszk), salaş „tente“ (szállás „adăpost“), şarampo „fortification en palissade“ (sorompó), varuş „faubourg“ (város: de unde rom. oraş); haidud „soldat hongrois à pied, brigand“ (hajdú) și tolvay „brigand“ (tolvaj); birov „maire d'un village“ (biró „judecător“) și ispan „préfet d'un districte“ (íspan); apoî obiecte necunoscute Turcilor ca: hintov „carosse“ (hintó), koči „voiture, espèce de litière“ (kocsi) și soba „poêle, fourneau“ (szoba).

§ 16. INFLUENȚA ROMANICĂ. — Adevărata măiestră a Turcilor în domeniul navațiuni fu Italia, de la care a împrumutat mai tôtă terminologia nautică (mai ales de la Venetieni și Genovesi,

---

¹⁾ Miklosich, *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Bestandtheile im türkischen Sprachschatze*. Wien, 1889. Cf. și G. Meyer, p. 2 și 8. De asemenea Kunos în *Nyelvtudományi Közlemények* d. 1896 urm.

stăpâniș măriș): gomena „otgon de ancorat“ (iskèle (scala), kalafat (calafatare), kaliun: galeone (*γαλόνη*), kapudan sau kaptan „amiral“ (capitano), palamar: palamara (*παλαμάρα*), sabura: savorra (lat. *saburra*), trinketa „catart“ (trinchetta), vapor: vapore (*βαπόρι*).

Prin raporturile comerciale ale Levantului cu Venețienii și cu Genovesii, limba turcească a căptănat o parte din nomenclatura ei comercială și industrială: lokanda și lostaria „birt europén“ (locanda și osteria), simsar „samsar“ (sensale), trampa „schimb“ (tramuta); lo(n)ga „bursă de comerț și locul de întreținere al meseriașilor“ (loggia); bareta „căciuliță“ (beretta), kaput „manta“ (capotto), kundura „condur“ (coturno) etc.¹⁾

Din românesce, afară de unele noțiuni speciale țării noastre ca: boyar „nobil român“, gelate „dare veche“ (gálétă), ispravnik „cap de județ“ și kalaraș „curier“ (tóte la Hammer), mamaliga (asemenea în ung. serb. și rut.) și mukan „cio-ban din Ardél“ (mocan)—Turciș ană împrumutat vorbe ca: barda „securea dogarului“, kașer un fel de „brânză“: caș (la plural, invers: cașcaval), cassatura „sabie-baionetă“ (custură), dalavere „transaction“ din daravere (dare-avere) și nu din italianul „dare e avere“ (cum crede Bonelli); lundura „luntre greoie și masivă“ (invers: caic), masa „masă jósă cu un singur picior“ (invers: sofra); apoș numele Moldovei: Bogdan (alătura de Moldovan), și kalas (kalas tahtasy) „planche épaisse“ (litt. planche de Galatz), de la faimosele

¹⁾ Luigi Bonelli, *Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano* în L'Oriente I, 178—196 (Roma, 1894). Cf. K. Foy, *Der Purismus bei den Osmanen*. Berl. 1894, p. 43—47 (abendländische Einflüsse).

cherestele ce se transportau din Galați la Constantinopole.

Negreșit, aceste împrumuturi din românesce, al căror număr nu poate fi încă precisat, constituiesc în tot casul o minimă parte în raport cu turcismele din vocabularul nostru; dar același fenomen se constată la Mauri din Spania, cări au îmbogățit limba spaniolă cu un număr considerabil de cuvinte arabe, pe când numărul vorbelor spaniole intrate în arăbesce se reduce la un minimum¹⁾. Lucru altminterea ușor de înțeles, când se ia în considerațiune superioritatea culturală a celor două popoare orientale față cu națiunile supuse²⁾. În același raport etnic stațiu idiomele balcanice, sârba, bulgara și albaneza, ale căror puține urme în vocabularul turcesc contrastă cu marea lor număr de turcisme; numai greaca modernă a compensat însuși câtva (și acesta mulțumită mai mult influenței vechi grecesci și celei bizantine) influența lexicală a osmanliei asupră-î.

---

¹⁾ Dozy et Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, p. 2.

²⁾ Tutuși frecuentele invasiunii și sederea îndelungată a Saracenilor în Sudul Franței (sec. VIII—XI) n-au lăsat niciodată o urmă asupra dialectelor locale nici asupra limbii franceze. Cf. Reinaud, *Invasions des Sarrasins en France*, p. 306.